

TARTIŞMALI İLMÎ TOPLANTILAR DİZİSİ - 39

KUR'ÂN ve TEFSİR ARAŞTIRMALARI-V

(İslâm Düşüncesinde Gayb Problemi-I)

Tartışmalı İlmî Toplantı

12-13 Ekim 2002

Prof. Dr. M. Said HATİBOĞLU	*	Prof. Dr. Sadık KILIÇ
Prof. Dr. Halis ALBAYRAK	*	Doç. Dr. Muhsin DEMİRCİ
Prof. Dr. Alpaslan AÇIKGENÇ	*	Doç. Dr. İlyas ÇELEBİ
Prof. Dr. Yusuf Şevki YAVUZ	*	Yrd. Doç. Dr. İsmail ALBAYRAK
Prof. Dr. Mustafa ÖZ	*	Prof. Dr. Ali Murat DARYAL
Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ	*	Yrd. Doç. Dr. Abdülhamit BİRİŞİK

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi Yavuz ARGIT Bölümü	
Dsm.No	121811
Tes.No	2971 KUR. T

İstanbul 2003

HİNT ALT KİT'ASINDA
GAYBIN BİLİNMESİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLER
[Hint Alt Kıta'sında Hz. Peygamber'in Gayb Bilgisi
Tartışmaları ve Tekfir]

Yard. Doç. Dr. Abdülhamit BİRİŞİK
Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

I. GİRİŞ

Din, dil, ırk ve gelenek bakımından birbirinden çok farklı insan gruplarını içinde barındıran Hint alt kıtası kendisine özgü bu yapısıyla değişik oluşumlara ve düşüncelere ev sahipliği yaparak dikkatleri üzerine çekmiştir. Müslümanların ilk Hicri asırda başlayan Hindistan seferleri sonucunda bölgenin dinî ve kültürel hayatında güçlü bir değişim başlamıştır. Arap ve Fars kültürüyle karışık bu İslâmî yapı Müslüman Türklerin fetih ve İslamlaştırma faaliyetlerini daha yoğun bir biçimde sürdürmesiyle yeni bir mecraya girmiştir. Nasıl Hindular ve köklü Hint kültürü İslâm'dan etkilenmişse Müslümanlar da, oran bakımından daha az olsa bile, Hint kültüründen, bölgesel din anlayışlarından ve yaşantı biçimlerinden etkilenmişlerdir. Bölgenin İslamlaşmasındaki rolleri tartışılmayacak derecede güçlü olan tasavvufî hareketler aynı zamanda Hint kültüründen en büyük oranda etkilenen yapılar olmuşlardır. İslâm'ın özünden uzaklaşan bir kısım hareketler de iyice Hinduizme yaklaşmışlardır.

Müslüman sûfilerin yaşadığı çile ve olgunlaşma devrelerinin benzerleri Hindular ve Budistler için de geçerliydi. Ancak yine de bu etkileşme kendi tabii mecrası içerisinde uzun bir sürece yayılarak ve kendi içerisinde -sözüm ona- olgunlaşarak devam ede gelmiştir. Bölgenin İslamlaşmasında en fazla rolü olan Çiştîyye Tarîkatı Hinduizmin zühd anlayışından az oranda etkilenmişse de Hinduların bu hareketten etkilenmeleri derece bakımından daha ileridedir. Bir kısım Hindular kendi kimlikleri içerisinde Çiştîyye tarikatı büyüklerinin mezarlarını ve türbelerini Hindu büyükleri gibi görmekte ve ziyaret etmektedirler. Top-

lum dinin farklı olmasına rağmen birbiriyle bu denli kaynaşmıştır. Bölgeye hakim olan Müslüman devletler kendi orduları içerisinde Hindu, Sih, Budist ve diğer din mensuplarını istihdamda bir beis görmemişler, bu unsurlar da çok rahat bir biçimde Müslümanların ordusunda görev alabilmişlerdir.

İngilizlerin Doğu Hint Şirketi'nin ticari faaliyet maksadıyla geldiği Hindistan'da yavaş yavaş bir güç haline gelmesi ve XVIII. yüzyılın son yarısından itibaren de Hindistan'da yönetimi ele geçirmesi sonucunda tabii etkileşme süreci yeni bir mecraya girmiş ve planlı bir değişim ve başkalaşım süreci başlamıştır. Britanya Krallığının bir kısım yasalarının uygulanmaya başladığı 1800'lü yılların başından başlayarak resmi hakimiyetin tarihi olan 1857'den itibaren de 1947'ye kadar devam eden yeni bir planın devreye sokulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Bu Hinduların farklılıklarının öne çıkarılarak kimliklerinin iyice belirlenmesi sûretiyle Müslümanlardan tamamen ayrılması, ikinci aşama olarak da Müslümanların kendi içerisinde birbiriyle kavgalı hale getirilmesidir.

Bu planın ilk adımı Gulam Ahmed Kâdiyânî(1839-1908) ile atılmıştır. Yazı hayatına 1877'de başlayan Gulam Ahmed önceleri bir İslâm âlimi kimliğiyle kendisini takdim ederken 1880-84 yılları arasında yazdığı *Berâhin-i Ahmedîyye*'de ortaya koyduğu bazı görüşleriyle İslâm'ın özünden uzaklaşmaya başlamıştır. 1888 yılında Ludhiyana'da yayınladığı bir bildiri ile Allâh'ın kendisine halktan bey'at almayı ve bir cemâat kurmayı emrettiğini iddia etmiştir. Yani gaybî bilginin kapısı kendisine açılmıştır. Gulam Ahmed 1891 yılında bir adım daha ileri giderek, vahiy aldığını ve bu vahiylerde kendisine Müslümanların gelişini beklediği "mesih" ve "mehdî" olduğunun bildirildiğini ilan etmiş yaptığı Urduca neşriyatla bu iddialarının delillerini ortaya koymaya çalışmıştır. 1900 yılında ise son aşama olarak peygamberliğini ilan etmiş ve ölünceye kadar Peygamberlik iddiasına dayalı görüşlerini yaymıştır¹. Müslüman âlimler onun bu görüşlerine şiddetli bir şekilde karşı koy-

¹ Gulam Ahmed'in hayatı, düşünceleri ve mezhebin durumu için bk. H. A. Walter, *The Ahmadiya Movement*, Calcutta 1918; Mevdûdî, *Mâ hiye'l-Kâdiyânîyye*, Kuveyt 1969; a.mlf., *Kâdiyânî Mes'ele aor Us key Mezheb Siyâsî aor Muâşeretî Pehlû*, Lahor 1992; Abu'l-Hasan Ali Nadwi, *Qadianism*, Lucknow 1980; Ehsan Elahi Zaheer, *Qadiyanîyat*, Lahore 1975; M. İlyâs Bernî, *Kâdiyânî Mezheb ka ilmî muhâsebe*, Lahor ts.; Ethem Ruhi Fıglalı, *Kâdiyânîlik*, İzmir 1986; Ebu'l-Kâsım Refîî ʿÖlâverî, *Refîs-i Kadiyân*, Multan 1990; M. Yûsûf el-Bennûrî, *Mevkîfî'l-ümme'ti'l-İslâmiyye mine'l-Kâdiyânîyye*, Beyrut 1991; Hz. Mirza Beşîruddin Mahmud Ahmet, *Ahmedîyâtın Me-sajî* (çev. Abdulgaffar Han), London Surrey 1988; Muhammed C. Şems, *Çağrı*, London Surrey 1988.

muşlarsa da düşüncesinin ve hareketinin yayılmasına engel olamamışlardır. Bunda bölgenin kendisine özgü yapısının ve İngilizlerin harekete verdiği desteğin büyük payı vardır. Bu dönemde mutedil İslâm cemaatleri İngilizlerin hışmına uğrayarak ellerindeki imkanları bile kaybederlerken Kâdiyânîler İngiliz yönetiminden sürekli destek ve yardım almışlardır. Hatta önceden İngilizler tarafından üst düzey yöneticiliklere getirilen Kâdiyânîler Pakistan devleti kurulduğunda (1947) Müslümanların başına büyük sıkıntılar açmışlardır.

Kâdiyânîlikle tekrar gündeme gelen peygamberliğin sona ermesi (hatm-i nübüvvet) tartışmaları kendi içerisinde dolaylı olarak “gaybdan haber alma” olgusunu da tartışmaya açmıştı. Ancak bu konuda Ehl-i sünnet âlimlerinin bir ihtilafı olmadığı için ilgi daha çok Kâdiyânîlerin faaliyetleri ve propagandalarının etkileri üzerinde yoğunlaştı. Bu hareketle eş zamanlı olarak ortaya çıkan bir başka tartışma Ahmed Rızâ Han Birelvî (1856-1921) tarafından başlatılmıştır.

Hanefî mezhebine ve Kâdirî tarikatına bağlı olan Ahmed Rızâ Han Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hayatı ve kişiliğiyle ilgili aşırı bazı görüşler ortaya atınca görüşlerine tepki gösterenler oldu ve bu tartışmalar ileri boyutlara ulaştı. Ahmed Rızâ Han’ın dillendirdiği görüşler ana hatlarıyla şunlardı: “Hz. Muhammed (s.a.v.) Allah’ın nurundan bir nurdur, onun gölgesi yoktur, onun beşeriyeti diğer insanlarınkinden farklıdır, o gaybı bilir (âlimü’l-gaybdır), her yerde hâzır ve nâzırdır, muhtar-ı küldür (dünyada olacak işlerin yetkisi elindedir), ölmüş olsa bile dünya hayatı gibi bir hayatı vardır vs.” Bu görüşlerin ortaya konulması ve Hz. Peygamber ile ilgili olarak bu görüşleri benimsemeyenlerin küfrüne fetva verilmesiyle Hint İslâm toplumunda ciddi bir gerginlik ve huzursuzluk meydana geldi. Bu görüşlere verilen cevaplar ise tartışmanın sona ermesine yetmedi, tartışmaları daha da artırdı. Daha çok Birelvî, Diyobendî ve Ehl-i hadîs ekollerine mensup ilim adamları arasında 120 yılı aşkın bir zamandan beri devam eden tartışmalar günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

Gayb konusu diğer tebliğlerde enine boyuna tartışıldığı ve değerlendirildiği için ben tebliğimde Hint fikir ekolleri arasında devam eden tartışmalara, boyutlarına ve ortaya çıkardığı sonuçlara değineceğim. Bundan da önce uzun zamandır Hintli Müslümanların gündemini işgal eden bu tartışmaları başlatan Ahmed Rızâ Han Birelvî’nin kişiliğinden ve Birelvî ekolünden kısaca bahsetmek konunun kavranması açısından uygun olacaktır.

II. BİRELVÎ EKOLÜNÜN OLUŞUMU VE YAPISI

Ahmed Rızâ Han 1856 yılında Utter Pradeş eyaletine bağlı Râey Bireli (رائی بریلی) kasabasında doğdu. Babası ve dedesi müellefâtı olan kimselerdi. İhsân İlâhî Zahîr'e göre Ahmed Rızâ Han'ın ecdâdı Şîilikten Sünnîliğe geçmiştir ve Ahmed Rızâ b. Nakî Ali b. Rızâ Ali b. Kâzım Ali şeklinde devam eden nesebi bunu açıkça göstermektedir². Patan (Peştun) olan sülâlesinin XVII. asırda Afganistan'ın Kandehâr bölgesinden Bâbürlü Devleti'nin isteğiyle Hindistan'a geldiği ve bürokraside görev aldığı bilinmektedir.

Devletin ailesine tahsis ettiği arâziler bolluk ve refah içerisinde yaşamalarını sağlıyordu. Ahmed Rızâ Han çok erken yaşta Kur'ân öğrenimine başlatıldı, babasının özel ilgisi ve desteği ile devrinin aklî ve naklî ilimlerini öğrenerek on üç yaşında icâzet aldı. Müteakiben geleneksel tıp, hendese ve coğrafya gibi birçok ilmi özel hocalardan okuyarak yetişmesini sürdürdü. 1877 yılında Şah Âl-i Resûl Mârhervî'ye biat ederek Kâdirî tarikatına girdi ileriki yıllarda başka meşâyih'ten de Çiştîyye, Sühreverdîyye ve Nakşibendîyye gibi tarikatlar için el alarak tarikat âdâbını öğrendi. Erken yaşta (1869) ders vermeye başladı ve çok sayıda kişi onun rahle-i tadrîsinden geçti. Yetişme yıllarında Diyobend, Aligarh, Delhi ve Kanpûr'da ilmî ve siyasi kuruluşlar kurulmuştu. Bütün Müslümanları kucaklamayı hedeflenen Nedvetü'l-Ulemâ'nın kuruluş çalışmalarına Ahmed Rızâ Han da davet edilmişti (1892). Ne var ki o bu birlikteliği sürdürmediği gibi 1897'de harekete cephe aldı ve Nedve mensuplarının küfrüne fetva verip, aleyhlerinde kitaplar yazdı.)

Ahmed Rızâ Han'ın cemâatlere karşı olan tutumu Nedve ile sınırlı kalmamış taklide, bid'at ve hurâfelere karşı olan Ehl-i hadis ve kendileri gibi Hanefî ve sûfî meşrep olan Diyobendîlere de şiddetle karşı çıkmıştır³. Tartışmalı konuların başında Hz. Peygamber'in Allâh'ın nûrundan bir nur olduğu⁴, gölgesinin bulunmadığı, beşeriyetinin diğer

² İhsan İlâhî Zahîr, *el-Birelviyye- Akâid ve Târih*, Lahor 1984, s. 21.

³ Nedvetü'l-Ulemâ ile olan ilişkisi ve bu oluşumun liderlerine karşı tepkisi için bk. Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, VIII, 39; Allah Bukhs, *The Ahle Sunnat Movement in British India 1880-1921*, Lahore, ts., s. 194-202; Syed Jamaluddin, "The Barelvis and Khilafat Movement", *Communal and Pan-Islamic Trends in Colonial India* (Ed. Mushirul Hasan), New Delhi 1985, s. 401.

⁴ bk. Ahmed Rızâ Han Birelvî, *Melfûzât* (nşr. Muhammed Mustafa Rızâ Han), Karaçi, ts., s. 466; a.mlf., *Mecmû'a-i Resâil Mes'ele-i Nûr aor Sâye*, Lahor 1989. Bu kitap i-

insanlarınkinden insanlarınkinden farklı olduğu, geçmiş ve gelecekle ilgili gaybı bildiği her yerde hâzır ve nâzır olduğu ölmüş olsa bile dünya hayatı gibi bir hayatının bulunduğu, muhtâr-ı küll olarak dünyada olacak işlerin onun yetkisinde ve ihtiyârında olduğu Hz. Peygamber'de bulunan bu özelliklerin evliyâullahta da bulunabileceği gibi konular gelmektedir⁵.

Ahmed Rızâ Han'ın yaşadığı yıllarda Hintli Müslümanların bir kısmı İngiliz hükûmetine karşı mücâdeleye devam ederken az bir kısmı onlarla birlikte hareket etmeyi ve bütünleşmeyi savunuyordu. Onun İngiliz hükûmetine bakışı ile ilgili eser yazarlardan kendi ekolüne mensup olanlar, kendisinin aslında İngilizler'e karşı olduğunu fakat bunu maslahat itibariyle bunu açıktan yapmadığını söylerken⁶ karşı grup onu İngilizler'i her fırsatta destekleyen ve onların hesabına çalışan biri olarak göstermiştir. Bu arada bazı müşahhas olay ve tepkiler onun siyâsî görüşlerine ışık tutmaktadır. Ahmed Rızâ Han, Şah Abdülazîz Dihlevî'nin (1746-1824) İngilizler'in yönetimine giren Hindistan hakkında verdiği "dâru'l-küfr" fetvâsından sonra alevlenen tartışmaya katılmış ve "Hane-fî fikhına göre Hindistan dâru'l-İslâm'dır" fetvâsını vermiştir⁷. Fetvâsına gerekçe olarak da Müslümanların serbest bir şekilde ezanlarını okuyup namazlarını kılmaları, bayramlarını kutlamaları, sâir dinî vecibelerini ifa etmeleri gösterilmiştir.

Diğer bir konu hilâfet meselesidir. Ahmed Rızâ Han "Halîfelerin Kureyş'ten" olacağıyla ilgili hadisleri dile getirerek Osmanlıların hilâfeti temsil etmediğini ve bu sebeple Hindistanlı Müslümanların hilâfeti kurtarmak maksadıyla Türkleri desteklemek için girişimde bulunmalarını yanlış saymıştır. Bu konuda verdiği (1920) ve sonradan *Devâmu'l-ayş fi'l-eimmeti min Kureyş* (Lahor, ts.) ismiyle kitaplaşan fetvâsı tartışmalara sebep olmuştur⁸. Ahmed Rızâ Han 1921 yılında vefat ederek doğduğu belde olan Bireli'ye defnedilmiştir⁹. Ahmed Rızâ Han ve

çerisindeki "Nefyü'l-fey ammen istenâra bi nûrihi küllü şey" ve "Kamerü't-temâm fi nefyi'z-zilli an Seyyidi'l-enâm" adlı risâleler Hz. Peygamber'in gölgesinin olmadığı hakkındadır (bk. s. 49-69 ve 71-98).

⁵ bk. Abdulhamit Birışık, *Hind Altkatısı Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İstanbul 2001, s. 186.

⁶ Meselâ bk. Muhammed Mesud Ahmed, *Günâh-ı bî Günâhî*, Lahor 1982.

⁷ Bu fetvâ ilk olarak 1888-89 yılında verilmiş ve 1910 sonrasında görüşünün yeniden sorulması üzerine aynı görüşünü tekrarlamıştır (bk. Jamaluddin, *a.g.e.*, s. 403).

⁸ Aynı yıllarda Ebü'l-Kelâm Âzâd da Osmanlı Sultanlarının Halife olduğunu te'yid eden "*Mes'ele-i Hilâfet*" adlı kitabını yazmıştır. Ayrıca bk. Allah Bukhs, *a.g.e.*, s. 275.

⁹ Hayatı hakkında geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Birışık, *a.g.e.*, s. 179-182.

Birelvîler Hintli Müslümanlar tarafından oluşturulan “Cemiyet-i Ulemâ-i Hind”, “Encümen-i Hüddâm-i Ka‘be”, “Hilâfet Komitesi” ve “İngiliz Hükümetiyle İlişkileri Kesme Hareketi (Non-cooperation Movement)”¹⁰ gibi hareket, cemiyet ve partilere çeşitli gerekçeler ileri sürerek katılmamıştır. Birelvi ekolünden olan Profesör Allah Bahş’ın konuyla ilgili şu sözleri dikkate şayandır:

“Müslümanlar serbest olarak kendi inançlarını yaşadıkları müddetçe, Vehhâbîlerin [Diyobendîleri kastediyor] ve Kongre (Congress) partisinin öncülük ettiği Hindistan milliyetçiliğinin ve Müslümanlarla Hinduların kendi siyâsî geleceklerini belirleme hakkının İmam Ahmed Rızâ’yı hiç mi hiç ilgilendirmedğini burada söyleyebiliriz.(...) Gayr-i müslim güçleri -Hilâfet hareketi liderlerinin yaptığı gibi- Halife ve Türklere karşı saldırılarından dolayı kınamak yerine, o “Türkler yardım edilmeyi bekleyecekleri yerde kendi kendilerine yardım etmelidirler” der. Bunun da ötesinde Ahmed Rızâ Han, Müslümanların, Türk Sultân’ın Halife olduğu yolundaki iddialarını da kabul etmez”¹¹

Ahmed Rızâ Han’ın oğulları Hamid Rızâ (ö. 1943) ve Mustafa Rızâ (ö. 1981) kendi yolundan giderek davasını sonraki nesillere aktarmışlardır. Kendilerini Cemaat-i Ehl-i Sünnet olarak adlandıran Birelvî ekolünün teşekkülünde ve üzerine oturduğu temel fikirlerde tek belirleyici Ahmed Rızâ Han Birelvî’nin kişiliği ve görüşleri olmuştur. Onun düşüncelerinin yeni bir hareketi doğurması Diyobendî âlimlere olan şiddetli muhalefeti (1880) ile başlar. Rızâ Han’ın Diyobendîlere karşı olu-şunda bunların, bid‘at ve hurâfelere savaş açan ve bu sebeple İngilizler’ce “Vehhâbî” olarak yaftalanan Seyyid Ahmed Şehîd ve Rasûlüllah’ın gayb bilgisinin mutlak olmadığını yazan Şah İsmâîl Dihlevî’yi kendi cemâatlerinin büyükleri olarak görmeleri rol oynamıştır. *Urduca İslâm Ansiklopedisi*’ne “Birelvî” maddesini yazan Zuhur Ahmed Azhar’a göre bu ekol Arabistan’daki Vehhâbîlik hareketine, Şah Veliyyullah Dihlevî’nin oğlu Şâh Abdülazîz ve torunu Şah İsmâîl’in fikirlerine ve Diyobendî ulemânın başlattığı ilmi ve fikrî harekete bir karşı hareket olarak doğmuştur¹². Onun Nedvetü’l-Ulemâ’ya şiddetli muhalefeti adını ülke çapında duyurmuş ve şöhretini artırmıştır. 1904 yı-

¹⁰ Bu hareketle olan ilişkileri için bk. Mesud Ahmed, *Fâzıl-ı Birelvî aôr Terk-i Muvâlât*, Lahor 1988.

¹¹ Allah Bukhs, *a.g.e.*, s. 282-3.

¹² Zuhur Ahmed Azhar, “Birelvî”, *Urdu Dâire-i Ma‘ârif-i İslâmiye*, Lahor 1964-1989, IV, 485.

lında kurdukları “Medrese-i Ehl-i Sünnet ve Cemâat” diye anılan “*Dâru’l-ulûm Manzaru’l-İslâm*” ilk ciddi eğitim kurumlarıdır. Böylece fiilî kuruluşunu gerçekleştiren hareket yeni medreselerin açılmasıyla daha da güçlendi. İngilizler’e karşı yürütülen faaliyetlere katılmayan Birelvîler o dönemde “Cemâat-i Rızâey Mustafâ”, “Cemâat-i Ensâru’l-İslâm” ve “All India Sunni Conference (diğer adı Cumhuriyet-i İslâmiye Merkeziye)” adlarıyla kendi siyâsî müesseselerini de oluşturmaya başladılar.

Ahmed Rızâ Han’ın arkadaşları ve müridleri gerek kendisi hayatıta iken gerekse vefatından sonra hiç bir vakit onun önüne geçmeye çalışmamışlar ve onun kölesi¹³ olmakla iftihar etmişlerdir. Kardeşi ve iki oğlundan başka Seyyid Dîdâr Ali (ö. 1935), Naîmüddin Muradâbâdî (ö. 1947), Emced Ali (ö. 1948), Haşmet Ali Han (ö. 1960), Zaferüddin Bihârî (ö. 1962) ve Burhânu’l-Hak Cabbalpûrî (ö. 1984) cemaatin önde gelen isimlerindenidir. Bunlar liderlerinin vefatından sonra hareketi sadece Hint alt kıtasında değil bütün dünyada yaymaya çalışmışlardır. Ebü’l-Hasenât Ahmed Kâdirî (ö. 1961) ve Ahmed Yâr Han Naîmî (ö. 1971) bu ekolün ikinci nesil önderleri arasında yer alıp çok eser yazan âlimlerdendir. Pakistan’ın kurulmasıyla buraya kayan hareketin hemen hemen bütün şehir ve kasabalarda medrese ve câmileri bulunmaktadır.

Yayın hayatında da etkin rol almalarına rağmen yayınları Ahmed Rızâ Han Birelvî’nin fezâilî, başta Diyobendî ulemâyâ olmak üzere diğer cemaatlere sataşmalar ve cevaplar, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sûret ve sûreti, evliyâullâhın kerâmât ve fezâilî konularıyla sınırlı kalmıştır. Hadis, tefsir, fıkıh ve kelâm alanlarındaki eserleri hem kemiyet hem de keyfiyet bakımından yetersiz kalmıştır¹⁴.

¹³ Birelvîlerden bir kısmı ise “abd er-Rızâ, ubeyd er-Rızâ”lik sıfatları ile yetinmemişler kendilerini Ahmed Rızâ Han’ın köpeği (küttâ) olarak tavsif etmişlerdir (bk. Zahîr, *el-Birelvîyye*, s. 50-1).

¹⁴ Birelvî ekolünün kuruluşu ve görüşleriyle ilgili bk. Binşık, *a.g.e.*, s. 183-186.

III. HZ. PEYGAMBER'İN GAYB BİLGİSİ ve TEKİR

Gaybla ilgili tartışmalar İngilizlere karşı bağımsızlık savaşı başlatan ve Balakot Savaşında şehit düşen Şah İsmâil Dihlevî'nin (ö. 1831) *Takvîyetü'l-îmân* adlı eserinde Hz. Peygamber'den bahsederken onun gayb bilgisinin sınırlı olduğunu, ona mutlak mânâda âlimü'l-gayb olarak adlandırmanın mümkün olmadığını söylemesiyle başlar¹⁵. Ahmed Rızâ Han Şah İsmâil'in bu konudaki sözüyle Hz. Peygamber'i küçük düşürdüğünü ve böylece kâfir ve mürted olduğunu söyler ve konuyla ilgili kitaplar yazar (Mesela bk. *Sübhanü's-Subbûh an aybi kizbi makbûh*, Leknev 1309; *el-Kevkebetü's-şihâbiyye fî küfriyyâti ebi'l-Vehhâbiyye* Azîmâbâd, 1316; *Sellü's-suyûfi'l-Hindiyye alâ küfriyyâti bâbâ en-Necdiyye*, Azîmâbâd 1316; *İzâletü'l-âr bi Haceri'l-kirâm an kilâbi'n-nâr*, Azîmâbâd 1317; *el-istimdâd alâ ecyâli'l-irtidâd*)¹⁶.

Daha sonra yine gayb konusuyla ilgili olarak Diyobend Dârülulûm'unu kuran Muhammed Kâsım Nânevtevi, Reşid Ahmed Gangôhî gibi âlimlerin küfrüne fetva verir¹⁷. Diyobendi liderlerinin tekfiri ile ilgili kullanılan eserlerden biri Muhammed Kâsım Nânevtevi'nin *Tahzîrü'n-nâs* (Diyobend 1290/1874) adlı kitabıdır. Birelvîler bu eserde Hz. Peygamber'in hâtemü'n-nebiyyîn olduğunun inkar edildiğini ve onun peygamberliğine gölge düşürüldüğünü ileri sürüp Nânevtevi'nin küfrüne fetva verirler. Bu kitaba cevap olarak da Ahmed Said Kâzımî tarafından et-Tebşîr bi Reddi't-Tahzîr adıyla bir reddiye yazılır. Ahmed Rızâ Han Birelvî Abdussemî' Râmpûrî'nin Envâr-ı Sâtî'a adlı kitabına cevap vermek üzere Reşid Ahmed Gangôhî'nin yönlendirmesiyle Halil Ahmed Sehârenpûrî tarafından 1304/1887 yılında yazılan *Berâhîn-i Kâtî'a bi Cevab-ı Envâr-ı Sâtî'a* adlı eserdeki görüşleri kullanır. Halbuki bu eserde özellikle gayb ilmiyle ilgili açıklamalar makul bir çerçevede tutulmuş olup naslarla çatışmamaktadır¹⁸. Birelvîlerin tekfir için delil

¹⁵ Birelvîlerin Şah İsmâil Dihlevî ile ilgili görüşleri için bk. Raca Gulam Muhammed, *İmtiyâz-ı Hak*, Lahor 1979.

¹⁶ Konunun detayı için ayrıca bk. Nur Muhammed, *Birelvî Fetveyi*, Lahor 1987, s. 64-71.

¹⁷ Reşid Ahmed Gangôhî'nin Fetevây-ı Reşidiyye'sinde yer alan "Hz. Peygamber'in ilm-i gaybı olduğunu söylemek açık şirktir" ifadesi sebebiyle tartışma çıkmıştır. Birelvîler buna itiraz etmiş Diyobendîler de "mutlak manada ilm-i gayb Allah'a aittir" diyerek reddetmişlerdir (bk. Muhammed Hanîf Mübârekpûrî, *Mekâmî'u'l-hadîd ale'l-kezzâbi'l-anîd*, Lahor 1982, s. 46-47).

¹⁸ bk. *Berâhîn-i Kâtî'a*, Karaçi 1987, s. 54-57.

olarak kullandıkları bir başka eser Diyobendî Eşref Ali Tânevî'nin *Hıfzû'l-îmân* (1319/1901) adlı risalesidir. Ahmed Rızâ Han bu eserlerdeki görüşleri delil tutarak *el-Mu'takadü'l-müntekad* adlı eserinin haşiyesi *el-Mu'temedü'l-müstened* (1320/1902) adlı risalesinde Gulam Ahmed Kâdiyânî ve Diyobend ekolünün büyükleri olan Gangôhî, Nânevteví, Sehârenpûrî ve Tânevî hakkında küfür fetvası verdi. Abdülhakim Şeref Kâdirî'ye göre Ahmed Rızâ Han bu eserleri Diyobendilere olan zati husumetinden dolayı yazmamış, Hz. Peygamber'in namusunu korumak için yazmıştır¹⁹. Ahmed Rızâ Han da kendisi hakkında "Haşa, haşa, binlerce defa haşa! Ben hiçbir şekilde onların tekfir edilmesini istemiyorum" demiş olmasına rağmen tekfir işini sürdürür ve "Küfrü güneş gibi ortaya çıkan ve başka çarenin kalmadığı kimseler hakkında fetva verdiğini, yoksa Hz. Peygamber'in tekfiri yasaklayan emrine muhalefet etmeyeceğini bildirir"²⁰. Ancak küfrüne fetva vermediği bir cemaat ve kişi bırakmaması onun sözündeki samimiyetine gölge düşürmektedir.

Bütün bu küfür fetvaları ve karşılıklı tartışmalar devam ederken yeni bir durum ortaya çıkar. Ahmed Rızâ Han *el-Mu'temedü'l-müstened* adlı eserinin fetva bölümünü 1324 yılında Mekke ve Medine'deki ulemaya arz eder ve onlardan bu kitapta zikri ve sözleri geçen kişilerle ilgili olarak yazı ve fetva ister. 35 âlim kendi el yazılarıyla kitapta zikri geçen ve Hz. Peygamber ile ilgili kitapta nakledilen sözleri söyleyen kişilerin küfür ve irtidada fetva verirler²¹. Ahmed Rızâ Han Hindistan'a dönüp bu yazıları bir girişle birlikte 1324 yılında *Hüsâmü'l-Harameyn alâ menhari'l-küfr ve'l-maîn* adıyla yayımlar. Asıl büyük tartışmalar bundan sonra başlar.

Bu fetvalarda sadece Diyobendî ulemânın adı geçmez; Kâdiyânî, Ehl-i hadis ve diğer ekollere mensup kişilerin de küfründen söz edilir. Diyobendî ulema bir yandan bu fetvanın nasıl alındığını araştırırken öte yandan da kitaba cevaplar hazırlarlar. Bunlardan ilki *el-Mühennedü'l-müfenned* adlı çalışmadır. Birelvî ekolünden Naimüddin Muradâbâdî (1883-1948) *et-Tahkîkât li def'i't-telbîsât* adıyla Diyobendîlerin yukarı-

¹⁹ Ahmed Rızâ Han Birelvî, *Hüsâmü'l-Harameyn* (nşr. Abdülhakim Şeref Kâdirî), nâşirin girişi, s. 7.

²⁰ bk. *Temhid-i İman*, s. 134 (*Hüsâmü'l-Harameyn* içinde).

²¹ Ahmed Rızâ Han'ın fetvâsını burada hazırlayıp Hicâz ulemasına tasdik ettirmesinin sebebi olarak Hicâz ulemâsının bid'at ve hurâfelere savaş açan vehhâbîlere karşı olması gösterilmektedir. Çünkü Rızâ Han kitabında Diyobendîleri vehhâbîler olarak göstermiştir (bk. Jamaluddin, a.g.e., s. 408, dipnot 15).

daki kitabına cevap yazar. Diyobendî ulemânın Hüsâmü'l-Harameyn ile ilgili olarak "düzmece ve hicaz ulemasının aldatılması sonucu alınmış- tır, hatta bazı âlimler gerçeği anlayıp fetvalarından rücû' etmiştir" iddi- ası²² üzerine Birelvî Haşmet Ali Han Rızvî Hint alt kıtasını dolaşıp 800 den fazla kişiden Hüsâmü'l-Harameyn'i destekler tarzda tasdikler alır ve bunları es-Savârimü'l-Hindiyye adıyla yayımlar.

Ahmed Rızâ Han'ın fetvasında Diyobendî âlimlerin ne ile suç- landığına bakmak yerinde olacaktır. Reşid Ahmed Gangôhî, Eşref Ali Tânevî ve diğer Diyobendîlere fırka-i şeytâniyye vehhâbiyye adını ve- ren Ahmed Rızâ Han²³ Eşref Ali'nin Rasûlullah ile ilgili olarak şöyle dediğini nakleder: "Eğer Hz. Peygamber'in gayb bilgisinden söz edilir- ken gaybın bazısı kastediliyorsa bunda Hz. Peygamber'in özel bir du- rumu yoktur. Bu nevi gaybî ilim Zeyd, Amr, belki her çocuk, mecnun ve belki bütün hayvanlar için bile mümkündür. (...) Bunda tek bir şahıs bile müstesna değildir"²⁴.

Ahmed Rızâ Han'a göre Eşref Ali Tânevî bu sözleriyle Hz. Pey- gamber'in gayb bilgisini bu kimselerle denk görmüştür. Halbuki Allah âyeti kerimede gaybı hiç kimseye muttali kılmayacağını ancak peygam- berlerden dilediğine vereceğini bildirmiştir (el-Cin 76/26-28). Bu durumda her bir kimsede bulunan zannî gayb bilgisi ile peygamberlerde bulunan kati gayb bilgisinin bir olmadığının belli olduğunu söyler²⁵. Ahmed Rızâ Han konuyu şöylece özetler: Hülâsa-i kelâm şudur ki, bu yukarıda ge- çen taifenin tamamı (Gulam Ahmed Kâdiyanî, Şah İsmail Dihlevî, Ne- zir Hüseyin Dihlevî, Muhammed Kâsım Nânevtevi, Reşid Ahmed

²² bk. Halil Ahmed Seharenpûrî v.dğr., *Akâ'idü Ulemâey Diyobend aor Hüsâmü'l- Harameyn*, Karaçi, ts. (Dârü'l-İşâat), s. 40 vd.

²³ *Hüsâmü'l-Harameyn*, s. 15, 18.

²⁴ Eşref Ali Tânevî'nin ibarelerinde oynandığı ve onun maksadını aşan manalar verildi- ği, yanlış anlamayı önleyecek bazı düzeltmeler yapıldığı halde buna itibar edilmediği ifade edilmektedir (bk. Eşref Ali Tânevî, *Hıfzû'l-îmân anî'z-zeyğî ve't-tuğyân* (nşr. Erşad Hasan Sâkıb), Lahor 1980, Envâr Ahmed'in mukaddimesi, s. 39-42). Bu du- rum Eşref Ali Tâneviye bizzat sorulur ve sen böyle söyledin mi denilir. O bunu inkar eder ve ben sadece mutlak olmayan gayb ilminde her insanın diğerinin gaybı olan birşeyi bildiğini böyle olunca da ona da âlimü'l-gayb denileceğini, bu sebeple Rasûlullah'a âlimü'l-gayb demenin doğru olmadığını söylediğini ifade eder. Hüsâmü'l-Harameyn'de ve diğer birelvî kitaplarında bulunan ibarenin kendisine ait olmadığını söyler (bk. *Bastu'l-benân li keffî'l-lisân an kâtibi Hıfzî'l-îmân*, Lahor 1980 (*Hıfzû'l-îmân anî'z-zeyğî ve't-tuğyân* içinde), s. 101-103.

²⁵ *Hüsâmü'l-Harameyn*, s. 18-19; a.mlf., *Temhîd-i îmân*, s. 98-99 (*Hüsâmü'l-Harameyn* içinde).

Gangôhî ve Eşref Ali Tânevî) kâfir ve mürteddir. Ümmetin icması ile İslâm dışıdır. *Bezzâziye*, *Dürer ve Gurer*, *Fetâvâ-i Hayriyye*, *Mecmau'l-enhur*, *Dürri Muhtar* ve diğer mutemed kitaplara göre bu gibi kafirlerin küfründe ve azaba duçar olacağında şüphe duyan da kâfir olur. Kadı 'Îyâz'ın *Şifa*'sında kendisine kafir denilen kimselerle ilgili kâfir demeyen kimsenin İslam milletinin dışında kalacağı ifade edilmiş olduğunu bildirir²⁶. Böylece Ahmed Rızâ Han sadece Diyobendileri kafir olmakla bırakmaz, bunların küfrünü kabul etmeyenleri de küfürle itham eder.

Ahmed Rızâ Han *Temhîd-i İmân* adlı risâlesinde Eşref Ali Tânevî'nin yanlış naklettiği sözlerini tekrar tekrar verir ve izafi gayb ilminde herkesin bir mânâda eşit tutulmasını ve mutlak gayb ilminin ise sadece Allah'a ait olduğunun bildirilmesini Allah'a ve Rasûlüllah'a sövmek olarak takdim eder. Konuyu işlerken fevkalade etkileyici bir üslup benimseyen Ahmed Rızâ Han zaman zaman kürsüdeki vaiz gibi hitap eder²⁷. Bazılarının Hanefi mezhebindeki "Lâ nekfürü ehaden min ehli'l-kible" ve hadisteki "namaz kılanın, kibleye yönelenin ve Müslümanların kurbanını yiyenin tekfir edilemeyeceği" ile ilgili hükmün arkasına sığındıklarını ve fakat bunların ortaya koydukları düşünceler sebebiyle küfürden kurtulamayacaklarını söyleyen²⁸

Ahmed Rızâ Han, İmam Azam ve İmam Muhammed'in de Kur'an'ın mahluk olduğunu söyleyenleri tekfir ettiğini anlatarak pek çok örnek verir²⁹. Ahmed Rızâ Han'ın gayb konusuyla ilgili müstakil olarak *ed-Devletü'l-Mekkiyye bi'l-mâddeti'l-gaybiyye* (baskı yeri yok, 1905) adlı bir eser yazmış bu çalışma sonraları İngilizce'ye de çevrilmiş ve *The Islamic Concept of Knowledge* (Manchester- Stockport, ts.) adıyla yayınlanmıştır.

Diyobendî ulemâya göre Ahmed Rızâ Han *Hüsâmü'l-Harameyn*'de ve diğer eserlerinde kendilerine ait kitaplarda yer alan ibarelerde oynamalar yapmış, bunları bağlamından koparmış ve istediği mânâyı vererek kendilerinin küfrüne hükmetmiştir³⁰. Eşref Ali Tânevî de bu konudan şikayet etmekte ve kendisinin hiçbir kitap veya risalesinde kullanmadığı "Bu nevi gaybî ilim belki her çocuk, mecnun ve

²⁶ *Hüsâmü'l-Harameyn*, s. 20

²⁷ *Temhîd-i İmân*, s. 100-101 (*Hüsâmü'l-Harameyn* içinde).

²⁸ *a.e.*, s. 112-113.

²⁹ *a.e.*, s. 116.

³⁰ Halil Ahmed Seharenpûrî v.dğr., *Akâ'idü Ulemâey Diyobend aôr Hüsâmü'l-Harameyn*, Karaçi, ts. (Dârü'l-İşâat), s. 31.

belki bütün hayvanlar için bile mümkündür.” ifadesinin kendisine nisbet edildiğini bildirmektedir. Kendisine sorulan bir soru üzerine Eşref Ali Tânevî bir karîne olmaksızın Hz. Peygamber'e mutlak olarak “âlimü'l-gayb” demenin doğru olmadığını Kur'ân-ı Kerîm'deki âyetler (en-Neml 27/65; el-A'râf 7/188) gereği bunun sadece Allah için geçerli olduğunu ifade eder. Tânevî daha sonra şunları söyler:

“Yoksa Rasûlullah için mutlak mânâda âlimü'l-gayb demek küfrü gerektirir. Nasıl ki doğrudan doğruya bir kimse için hâlik, râzık... demek tehlikeli olursa bu da öyledir. (...) Eğer farz-ı muhal Resûl-i Ekrem için âlimü'l-gayb denilse bundan maksat bazı gayb mı yoksa tüm gayb mı diye sorulur. Eğer bazı gayb ise bunda Hz. Peygamber'in tahsisinin anlamı nedir. Bu tür gaybda enbiyanın dışındaki insanlar da müşterektir. Onlara da âlimü'l-gayb demek doğru olur mu?. Ama maksat gaybın tümü olursa bu akli ve nakli deliller gereği Allah dışındakiler için geçerli değildir³¹.

Eşref Ali Tânevî'nin yanlış anlamayı önlemek için kitabında yaptığı düzeltmeden sonra tavırlarda bir değişme olmadığı Birelvî ekolüne mensup Haşmet Ali Han şu sözlerinden net olarak anlaşılmaktadır:

“Bu düzeltmeden sonra Tânevî'yi ve onun Müslüman olduğunu düşüneni kafir bilmek farzdır ve onu Müslüman bilmek haram hatta küfürdür... Eğer o tövbe etmez ise onun kuyrukları ve tabilerine onu kafir ve mürted görmeleri farzdır. Onun peşini bırakmalılar ve tövbe edip Müslüman olmalılar. Eğer bu tabileri de bunu kabul etmez ise o ve tabileri ile alaka kurmak Müslümanlara haram olur. Onlarla selamlaşmak haram, onlarla dostane görüşmek haram, onların ardında namaz kılmak haram, onların üzerine cenaze namazı kılmak haram, onların hasta olanlarını ziyaret etmek haram, onlarla bir araya gelip düğün yapmak haram, eğer ölürlerse Müslümanlar gibi yıkayıp kefenlemek, kabre koymak haram”³².

Bu ifadelerden maksadın bir Müslüman âlimin ilmî bir mülahaza ile söylemiş olduğu söz sebebiyle eleştirmek olmadığı açık olarak anla-

³¹ Eşref Ali Tânevî, *Hıfzû'l-îmân anî'z-zeyğî ve't-tuğyân* (nşr. Erşad Hasan Sâkib), Lahor 1980, s. 90-93. Halid Mahmud'a göre Diyobendiler ilm-i gayb ile haber-i gaybı birbirinden ayırırlar. Resûl-i Ekrem'e verilen bilgiler haber-i gaybdır. İlm-i gayb ise Allah'a aittir. O sebeple âlimü'l-ğayb sadece Allah'tır (bk. *Âlimü'l-gayb sırf Allahu teala he*, Manchester, ts. (Islamic Academy), s. 31-32).

³² Tânevî, *Hıfzû'l-îmân*, Envâr Ahmed'in mukaddimesi, s. 43.

şılmaktadır. Çünkü mesele sen-ben kavgasına dönüşmüştür. Birelvîler düşmanlığı bu dereceye varırmış olmaları çok üzüntü vericidir.

Ahmed Rızâ Han ve arkadaşlarının tekfir işini sadece Diyobendîler ile sınırlı tutmadıklarına yukarıda işaret edilmişti. Bu bağlamda en fazla aleyhlerinde kitap yazdıkları grup Hindistan Ehl-i hadis ekolüdür. Ehl-i Hadis mensubu âlimlerden Seyyid Nezîr Hüseyin Dihlevî ve Senâullah Amritsarî gibiler tekfir edilince³³ bunlardan da cevaplar gelmiştir. Senâullah Amritsarî'nin tefsirlerinde ve diğer eserlerinde konuyla ilgili açıklamalar yer almakla birlikte Ehl-i hadis düşüncesini açıkladığı Ehl-i Hadîs ka Mezheb (Sergoda, ts., Mektebe-i Senâiyye, s. 28-36) adlı çalışması daha önemlidir. Hindistan'da İslâm modernizminin kurucusu olarak kabul edilen Sir Seyyid Ahmed Han da Birelvîlerin tekfirinden nasibini almıştır³⁴.

SONUÇ

İngilizlerin 1600'lü yıllarda başlayan dünyayı tanıma serüveni sadece seyahati ve macerayı seven kişiler tarafından yürütülmemiştir. Oxford, Cambridge ve Londra üniversitelerinin doğu araştırmaları, antropoloji, sosyoloji ve teoloji bölümlerinden mezun olanlar bu faaliyete destek vermişler ve gittikleri bölgelerin nüfus yapısı, dinî hassasiyetleri, dinî farklılaşmaları, bölgesel ihtilafları, kişisel ve ailevi zaafırları konusunda da devletlerini bilgilendirmişlerdir. Bu ülkeden gelen misyoner ve müsteşrikler yerel âlimlerle dinî konularda münazaralar ve görüşmeler yaparak kişileri daha yakından tanımaya çalışmışlardır. Özellikle Hindistan'da bunların çok yoğun faaliyetleri olmuştur. 1857 yılında Hindistan'ı resmen ellerine geçirdiklerinde Müslümanlar arasındaki birliği yok etmek ve kendilerine karşı mücadele verenleri etkisiz hale getirmek için birden çok planı devreye sokmuşlardır. Bölge âlimlerinin zaafırlarından ve kişisel farklılıklarından istifade etmeyi iyi bilmişlerdir. Burada bölgede yapılan tartışmaların tamamında muharrik olarak İngilizleri görme gibi bir komplo teorisi ortaya atacak değiliz ancak iyi incelendiğinde şu veya bu şekilde işin içinde oldukları da görülmektedir.

Ahmed Rızâ Han Birelvî'nin başlattığı tekfir hareketi İngilizlere karşı ilmî, fikrî ve fiili mücadele veren ve bu yolda kendilerini Şâh

³³ Muhammed Hanîf Mübârekpûrî, *Mekâmi 'u'l-hadîd ale'l-kezzâbi'l-anîd*, Lahor 1982, s. 85-88.

³⁴ a.e., s. 113-115.

Veliyyullah Dihlevî ve oğullarıyla torunlarının yolunda gören Diyobendî'lerin hareketlerini yavaşlatmış ve mesailerini boş şeylere hasretme gibi bir sonuç doğurmuştur. Üstelik halk nezdindeki itibarları da bir hayli sarsılmıştır. Çünkü bölgenin az eğitilmiş veya eğitimsiz halkı çok kolay kandırılabilmekte ve yönlendirilebilmektedir.

Peygamber efendimizin gayb bilgisinin mutlak veya mukayyed olduğunu söylemek Müslümanlar için neyi değiştirecektir? diye sorulacak olursa sadece çok sınırlı üç beş konuyla ilgili açılmadan söz etmek mümkün olabilecektir. Kaldı ki, konuyla ilgili deliller de sayın Doç. Dr. İlyas Çelebi'nin çalışmasında da ortaya konulduğu gibi herhangi bir tarafı mutlak olarak haklı çıkaracak tarzda net değildir. Halbuki Müslümanlar arasında olması gereken kardeşlik ve sevgi bundan daha önemlidir ve önde gelir. Ahmed Rızâ Han bu tartışmaları ve tekfir hareketini başlatmakla kendisine büyük bir cemaat oluşturmuş ve uluslar arası bir şöret elde etmişse de Hint Alt kıtasında yaşayan yüz milyonlarca Müslüman'ı birbirine düşman etmiştir. Bugün bile zaman zaman aralarında ciddi kavgalar çıkmakta ve insanlar ölmektedir. Çünkü taraflar konuyu ilmi platformdan çekip almış ve şahsileştirmiştir. Bu da zaten İngilizlerin arayıp ta bulamadığı bir sonuç olmuştur. Bölge insanı bir yandan Kâdiyânîlerle öte yandan da birbiriyle kavgalı hale gelmiştir.

Hız. Peygamberin şahsı üzerinde yürütülen tartışmalarda arayı bulan ve ara çözümler getirenler olmuşsa da bunlar büyük kavgayı durdurmaya muktedir olamamışlardır³⁵.

Diyobendîlerin aralarındaki ihtilafları çözmek için Pakistan devleti tarafından üst mahkeme üyelerinden ve âlimlerden oluşan âdil bir mahkeme kurulması ve âdil bir değerlendirilmede bulunması ve çıkacak sonucun her taraf için bağlayıcı ve kabul edilir olması talepleri de maa-lesef gerçekleşmemiştir. Pakistan'da mevcut yönetimin Birelvî ve Diyobendîlerin ellerinde bulunan mescitlere ve binlerce medreseye yeni

³⁵ Birelvîlerin diğer fikir ekolleriyle olan ihtilafları hakkında pek çok kitap ve makâle bulunmaktadır. Ne yazık ki bunların kâhır ekseriyeti objektif olmadığı gibi munsif de değildir. Müftî Muhammed Atâullâh'ın "*Kimyâey Vahdet* (Karaçi 1993) ve Muhammed Yusuf Ludyânevî'nin "*İhtilâf-ı Ümmet aor Sırât-ı Müstakîm* (Karaçi, ts.) adlı eserleri nisbeten objektif olan iki çalışmadır.

bir düzen getirmesi ve yönetimi ve ders programlarını onların inisiyatifinden çıkarması girişimleri bilemem onlar için musibetten nasihat çıkarmak olarak sonuç verir mi?